

Els inicis de l'electricitat a Lleida

The beginnings of electricity
in Lleida

pàg. 32-37

Marc Sans

Museu de l'Aigua de Lleida

Andrés Pla

*graduat en Història per
la Universitat de Lleida*

RESUM

El treball descriu el procés d'electrificació de Lleida, des de mitjans de segle XIX fins a l'arribada de les grans empreses hidroelèctriques, durant el primer terç del segle XX. A partir d'informacions publicades i de documentació de l'Arxiu Municipal, es traçarà un recorregut per les primeres temptatives, les primeres empreses de distribució i comercialització, les fàbriques de llum i les centrals hidroelèctriques locals. S'hi resseguiran els acords del ple municipal, els projectes de particulars, la Sociedad Eléctrica de Lérida, l'Eléctrica del Cinca i el desenvolupament de la xarxa elèctrica a la ciutat, fins a l'aparició de Riegos y Fuerza del Ebro.

PARAULES CLAU

Electricitat, Lleida, segle XIX, segle XX.

ABSTRACT

This work describes the electrification process of Lleida, from the mid-19th century until the arrival of large hydropower companies, during the first third of the 20th century. Based on published information and documentation from the Municipal Archive, a journey through the first attempts, the first distribution and marketing companies, the light factories and the local hydroelectric power stations will be traced. It will follow the agreements of the municipal plenary session, the projects of private individuals, the Sociedad Eléctrica de Lérida, the Eléctrica del Cinca and the development of the electricity network in the city, until the appearance of Riegos y Fuerza del Ebro.

KEYWORDS

Electricity, Lleida, 19th Century, 20th Century.

PRIMERES NOTÍCIES

Al segle XIX diverses poblacions catalanes comencen a establir l'enllumenat dels seus carrers per millorar la seguretat, dins de les mesures higienistes de millora de les condicions de vida dels ciutadans, com ara el control i estudi de les epidèmies, la preocupació pels sistemes de clavegueram, l'abastiment d'aigua de boca o el trasllat de la presó fora muralles.

A Lleida, el primer enllumenat públic serà per oli, inaugurat el 1817. D'aquest primer enllumenat no n'ha quedat gaire constància en els registres municipals. Tot i així, les notícies que ens arriben revelen que hi havia moltes incidències i que les zones il·luminades eren només els carrers principals de la ciutat com el carrer Major i adjacents.¹ Aquest primer enllumenat va ser substituït pel gas a partir de 1864, i era subministrat per l'empresa Sagret, Juncosa i Roca. Tot i el canvi de sistema, continuava presentant deficiències i suscitant, en conseqüència, queixes veïnals que es traslladaven a l'administració local i que han quedat recollides al fons de l'Arxiu Municipal de Lleida.²

Així doncs podem constatar com l'enllumenat per gas presenta deficiències que generen incomoditat als veïns de la ciutat. Les nombroses queixes fan que es creï una comissió per vetllar pel bon funcionament de l'enllumenat públic, la *Comisión de Alumbrado Público*. Aquesta comissió tindrà la funció de denunciar totes les irregularitats que es detectin en relació a l'enllumenat de la ciutat com, per exemple, el malestar que genera la poca il·luminació d'alguns barris de la ciutat, com ara el del Canyeret, degut a les dificultats econòmiques per les quals passa la ciutat l'any 1868 i que obliguen a l'Ajuntament a reduir el número de fanals operatius, així com també les hores que estan en funcionament.³

Fig. 1. Rebut de gas emès per la societat Sagret, Juncosa i Roca a Miguel Morillo, l'any 1880 (publicat a Barrull - Mir (1991): Jaume Barrull i Coxita Mir, *Història gràfica de Lleida*, Lleida, Ajuntament de Lleida i Pagès editors).

Veiem com paulatinament la qüestió de l'enllumenat comença a ser un aspecte important respecte al desenvolupament de la vida quotidiana dels veïns de la ciutat. Constatem com aspectes de la cultura popular o de les festivitats quedaran condicionats per la qualitat de l'enllumenat. En relació amb això veiem com un dels temes recurrents en les queixes veïnals és la preocupació de no tenir suficient llum per la celebració de processons i altres esdeveniments religiosos.⁴

L'any 1868 la *Comisión* acusa l'empresa subministradora de gas, Sagret, Juncosa i Roca, de no respectar els acords legals ni de seguretat. Els tècnics de l'Ajuntament demanen una inspecció a la fàbrica de gas però aquesta s'hi nega.⁵ Veiem com això pot ser un senyal de com les relacions entre l'empresa i el govern municipal es comencen a malmetre.

Amb el pas dels anys, persisteixen les deficiències en l'enllumenat públic de la ciutat. El 1874 els veïns del Canyeret continuen presentant queixes per la il·luminació deficient del seu barri.⁶ La difícil situació econòmica de l'Ajuntament continua. L'any 1879 el deute acumulat amb l'empresa subministradora de gas és de 4.923 *duros*. El consistori senyala les despeses ocasionades per les eleccions de diputats a les corts i les males collites com a causants de la poca solvència de la institució municipal.⁷ Les males relacions entre l'empresa de gas i l'Ajuntament culminaran amb l'ordre de 1884 de tancar la fàbrica de gas de la rambla de Ferran, al·legant entre altres aspectes problemes de salubritat pública.⁸

D'aquesta manera comencem a assistir al canvi en el sistema d'enllumenament. L'enllumenat elèctric públic era el negoci principal, tot i que també hi havia algunes indústries que usaven el gas. Tanmateix, les deficiències i limitacions en el subministrament i el desenvolupament del sistema de generació i distribució elèctrics van anar fent variar les opcions cap a l'electricitat. La distribució de gas anirà perdent presència a favor de l'electricitat. La primera ciutat catalana a disposar d'enllumenat elèctric públic fou Girona, el 1886, una de les primeres d'Europa (ALAYO 2007: 114-118). A Barcelona, l'exclusiva de l'enllumenat a gas ho havia anat posposant i limitant, tot i que es va generalitzar uns anys més tard (ALAYO 2007: 43 i 62). Molts pobles veuen l'aparició d'empreses locals de producció i distribució elèctriques. Habitualment eren molins fariners transformats en «fàbriques de llum»: s'instal·la, al lloc de l'antic rodet i moles del molí, un grup hidràulic petit, amb una turbina i un alternador que produïen la

¹ Arxiu Municipal de Lleida (AML), Fons Municipal, *Enllumenat*, any 1849, reg. 1628.

² AML, Fons Municipal, *Despeses de l'enllumenat públic*, any 1854, reg. 1628.

³ AML, Fons Municipal, *Documents sobre l'enllumenat de gas*, any 1868, reg. 1628.

⁴ *Ibíd.*

⁵ *Ibíd.*

⁶ AML, Fons Municipal, *Enllumenat públic per gas a la ciutat*, any 1874, reg. 1628.

⁷ AML, Fons Municipal, *Enllumenat públic per gas a la ciutat*, any 1879, reg. 1628.

⁸ AML, Fons Municipal, *Salubritat pública*, any 1884, reg. 11.

potència suficient per un enllumenat bàsic i les poques cases que volien corrent elèctric. L'augment del consum i la poca potència dels grups, juntament amb processos d'expansió empresarial de les grans empreses hidroelèctriques, va acabar amb gairebé totes aquestes companyies locals.

Fig. 2. Vista de l'actual plaça de la Pau, amb un fanal-font al centre (autor: desconegut. AML)

Encara que falten uns anys perquè a Lleida l'enllumenat elèctric substitueixi definitivament el de gas, l'any 1888 es comencen a plantejar quines han de ser les bases per l'enllumenat elèctric públic de la ciutat. A l'Arxiu Municipal de Lleida es conserva un document amb l'ordenança de la ciutat extremenya de Badajoz,⁹ que deduïm que s'agafa com a model. Mentrestant les complicacions amb les instal·lacions de gas persisteixen. Com ve essent habitual, aspectes de la vida social i cultural de la ciutat es veuen perjudicats per les incidències amb l'enllumenat. Per exemple, la canonada que transporta el gas per il·luminar el Teatre dels Camps Elisis és massa estreta i això fa que arribi poca pressió al teatre i queda poc il·luminat.¹⁰

Al finals dels anys 80 del segle XIX es comença a introduir l'electricitat a la ciutat de Lleida. Com hem vist, l'enllumenat de gas suscita nombroses queixes veïnals i cada vegada s'evidencia més la mala relació entre l'empresa de gas i el govern municipal. Una de les primeres instal·lacions de la que tenim constància és particularment curiosa i data de l'any 1888. El 7 de juny, Ramon Baqué, propietari d'un cafè situat a la plaça de la Constitució (actualment Sant Joan), envia una carta a l'Ajuntament demanant el permís per vendre l'excedent de la seva producció elèctrica a altres establiments de la plaça. Alhora ofereix gratuïtament a l'Ajuntament la potència necessària per il·luminar els fanals de la plaça de la Paeria. El curiós d'aquest cas és que aquest empresari obtenia l'electricitat aprofitant la corrent del riu Segre

amb una petita turbina col·locada damunt una barca al mateix riu. D'aquesta manera l'electricitat que obtenia l'utilitzava per la il·luminació del seu local. La Paeria, però, li nega el permís per vendre electricitat a altres establiments, i l'obliga a oferir l'excedent de potència al mateix Ajuntament. Accepta l'oferta de la potència gratuïta per il·luminar tres o quatre fanals de la plaça de la Paeria i inclou la compra de l'excedent pel propi Ajuntament. No obstant, aquest deixa que Ramon Baqué marqui el preu de venda de l'energia restant.¹¹ Com veiem, aquesta primera instal·lació encara és un intent més aviat modest, fruit d'una iniciativa privada; és signe que l'electricitat es va obrint camí.

L'any 1901 un particular, Salvador Balaguer, preveu establir un petit negoci de venda de força motriu per a industrials i particulars amb l'excedent d'energia elèctrica de la seva fàbrica de conserves. L'industrial disposava de l'energia provinent d'un salt situat a la clamor del Bosc, a Rufeà, que s'equipa amb nous equips. Tanmateix, les queixes dels regants pel cabal d'aigua fan desistir el projecte, que s'anul·la el 1906.¹²

Un altre cas curiós és el de la Serosense, creada el 1903 instal·lant un grup hidràulic al molí d'en Roca de Seròs. Amb aquesta central alimentava diversos pobles del Baix Segre, creant una xarxa de distribució pròpia fins a Llardecans i Riba-roja (ALAYO 2007: 715). Aquesta empresa es manté fins avui, convertida en revedora d'electricitat. No s'ha de confondre aquesta empresa amb la central de Seròs de La Canadenc.

Com veiem, aquestes iniciatives són més aviat modestes i molt localitzades. La primera empresa important pel que respecta a l'electrificació a la ciutat i que presentarà un projecte per electrificar tota la ciutat serà la Sociedad Eléctrica de Lérida.

LA SOCIEDAD ELÉCTRICA DE LÉRIDA

El 1893 es funda la Sociedad Eléctrica de Lérida (SEL), que presenta a l'Ajuntament el primer projecte d'enllumenat urbà. Així doncs, aquest any s'estableix un concurs públic per l'enllumenat elèctric de la ciutat. En les seves bases s'especifica que la llum elèctrica s'instal·larà als mateixos carrers on ja hi ha enllumenat per gas i que el servei d'enllumenat estarà lliure d'arbitris durant la durada del contracte, que seran vint-i-cinc anys prorrogables, primer en deu anys i després en cinc. La clàusula 14 d'aquest contracte estableix que l'Ajuntament no podrà concedir la instal·lació

⁹ AML, Fons Municipal, *Bases per l'enllumenat elèctric*, any 1888, reg. 1629.

¹⁰ AML, Fons Municipal, *Proposició per canviar la canonada del gas dels Camps Elisis*, any 1888, reg. 1629.

¹¹ AML, Fons Municipal, *Bases per l'enllumenat elèctric*, any 1888, reg. 1629.

¹² AML, Fons Municipal, *Comunicats referents als serveis d'enllumenat elèctric de la ciutat*, any 1902, reg. 10037.

de l'enllumenat públic a cap altra empresa.¹³ Com veurem més endavant, aquesta clàusula serà motiu de conflicte en el futur.

La potència generada provenia d'una central situada al canal de Pinyana a Torrefarrera, encara existent. Tenia un salt de vuit metres, amb una potència de 160 CV, generats per un alternador. S'envia a Lleida amb una línia de 8 km a una tensió de 4.000V. A Lleida es baixava a 110V.

La SEL, paulatinament, va agafant presència a la ciutat adquirint edificis on desenvoluparà diferents activitats. L'any 1899 demanen permís per construir un edifici al carrer la Parra, destinat a tallers acumuladors i accessoris.¹⁴ També tenim constància d'una fàbrica d'acumuladors elèctrics, situada al carrer Sant Antoni, on l'any 1902 s'havia donat un cas d'intoxicació per plom, ja que els treballadors presentaven símptomes de «còlic saturní».¹⁵ Fins i tot la premsa local es fa ressò i denuncia que l'empresa ha prohibit als treballadors parlar del tema. L'any 1901 construeixen una central tèrmica de gas per garantir-ne el subministrament. Inicialment la central estava a l'avinguda Blondel, però per queixes dels veïns es trasllada posteriorment al carrer Acadèmia. Aquesta central s'alimentava d'un sistema trifàsic de corrent continu de 110-220V (ALAYO 2007: 715).

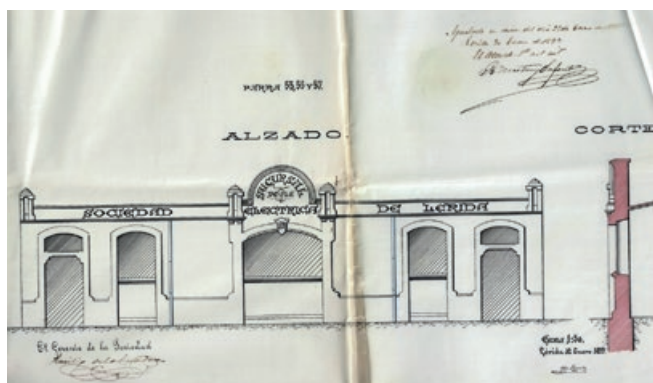

Fig. 3. Plànols presentats per la Sociedad Eléctrica de Lérida dins la Sol·licitud de permís d'obres i projecte per construir un edifici destinat a tallers i acumuladors i accessoris per la Sociedad Eléctrica de Lérida, any 1899, reg. 1565. AML.

La relació entre la SEL i l'Ajuntament pateix alt-i-baixos. Per exemple, el mateix any 1902 la societat denuncia els impagaments, per part de l'Ajuntament, del cost de l'enllumenat dels

carrers, de l'hospital i altres edificis municipals, i amenaça amb tallar-hi el subministrament. Sembla que finalment la corporació abona els rebuts pendents. D'altra banda, alguns veïns demanen millorar l'enllumenat del carrer, que es considera deficient en carrers secundaris com el de Nolius o del General, però també en el mateix pont.¹⁶ Les relacions complicades entre l'empresa i el govern municipal i les incidències en el servei van aplanar el terreny perquè altres empreses hi vegin l'oportunitat de negoci i es vulguin instal·lar a la ciutat.

ARRIBA LA COMPETÈNCIA: ELÉCTRICA DEL CINCA

L'any 1912 s'instal·la a Lleida una segona companyia: Eléctrica del Cinca (EC), que proposa una nova xarxa amb corrent altern. Tenia una central hidroelèctrica al riu Cinca, la central d'Arias, a Fonç, on hi havia una potència instal·lada de 22.000V. Sembla que primer volia arribar a un acord amb la SEL, però la negativa d'aquesta empresa¹⁷ farà que instal·li la seva pròpia xarxa de 2.500V i construeixi una central tèrmica de gas al carrer Acadèmia. Aquesta central constarà d'una màquina de vapor a carbó, una dinamo de corrent trifàsic i transformadors.¹⁸

EC denuncia el servei deficient prestat fins al moment per la SEL, amb interrupcions constants, canvis de voltatge i car. Ells preveuen oferir una xarxa més moderna i tarifes més baixes.¹⁹

Qui demana a l'Ajuntament la instal·lació a la ciutat és Francisco Grau Pallàs, que posteriorment ho transferirà a Eléctrica del Cinca. El projecte és presentat l'any 1912.²⁰ L'Ajuntament accepta la proposta, però obliga a la companyia a soterrar la seva xarxa pels carrers principals de la ciutat. Al març de 1914 la xarxa pròpia està feta i és plenament operativa.

La SEL s'oposa frontalment a la implantació d'una nova empresa a la ciutat, ja que la clàusula 14 del contracte de 1893 no permet concedir la instal·lació d'enllumenat públic a cap altra empresa. Un dels personatges notables de la ciutat que es posiciona a favor de la SEL és el banquer Llorenç, que el 29 d'agost de 1912

¹³ AML, Fons municipal, Enllumenat. Serveis elèctrics a la ciutat de Lleida, any 1893, reg. 3425.

¹⁴ AML, Fons Municipal, Sol·licitud de permís d'obres i projecte per construir un edifici destinat a tallers i acumuladors i accessoris per la Sociedad Eléctrica de Lérida, any 1899, reg. 1565.

¹⁵ AML, Fons Municipal, Informe sobre l'estat de Salut dels treballadors de la fàbrica d'acumuladors elèctrics del carrer Sant Antoni, any 1902, reg. 11971.

¹⁶ AML, Fons Municipal, Comunicats referents als serveis d'enllumenat elèctric de la ciutat, any 1902, reg. 10037.

¹⁷ AML, Fons Municipal, Oferiment de la companyia Eléctrica del Cinca de fluid gratuït durant cinc anys, any 1917-1918, reg. 3571.

¹⁸ AML, Fons municipal, Expedient d'autorització a l'enginyer Francisco Grau Pallàs per a dur a terme les obres de canalització de l'energia elèctrica a la ciutat de Lleida, any 1912, reg. 3570.

¹⁹ AML, Fons Municipal, Oferiment de la companyia Eléctrica del Cinca de fluid gratuït durant cinc anys, any 1917-1918, reg. 3571.

²⁰ AML, Fons Municipal, Expedient d'autorització a l'enginyer Francisco Grau Pallàs per a dur a terme les obres de canalització de l'energia, any 1912, reg. 3570.

escriu una carta a l'Ajuntament recordant que, segons la dita clàusula, permetre que una altra empresa operi a la ciutat és il·legal.²¹ Tanmateix, es desestima la reclamació, ja que no es pot prohibir la lliure competència si compleix els requisits. L'Ajuntament argumenta que no es poden parar iniciatives privades innovadores que contribueixen a la modernització de la ciutat. Així doncs, es declararà la clàusula 14 no vàlida pels motius exposats i perquè a més a més durant aquests anys la SEL ha conviscut amb altres empreses privades més modestes com les descrites en l'apartat anterior. Finalment, EC es dedicarà principalment a l'enllumenat particular, ja que l'enllumenat públic sí que estava concedit a la SEL.

L'arribada de La Canandiense a la ciutat l'any 1917 motiva que EC ofereixi a l'Ajuntament donar llum gratuïtament a les dependències municipals i a la Rambla d'Aragó durant cinc anys, proposta acceptada per la corporació.²²

Tanmateix, l'esforç econòmic fa que l'empresa es vegi obligada, l'any 1918, a arrendar la seva xarxa a la Catalana de Gas y Electricidad, empresa fundada el 1912, que va construir aquell mateix any la central de Seira al riu Éssera (ALAYO 2007: 717), i a qui li interessava disposar de la xarxa des de Fonç a Lleida.

RIEGOS Y FUERZA DEL EBRO A LLEIDA

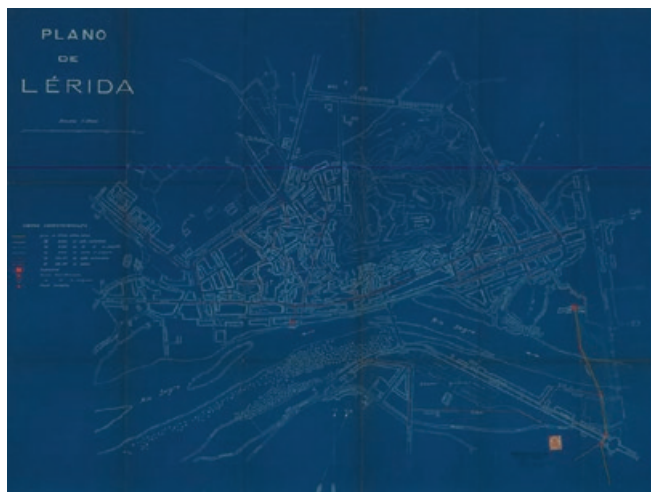

Fig. 4. Plànol presentat per Riegos y Fuerza del Ebro dins del Proyecto de transporte d'energia elèctrica des de la central de Seròs (Aytona) a Lérida, any 1917, reg. 3571. AML.

L'any 1911 es funda la Barcelona Traction Light & Power, CO Lted, i la seva filial Riegos y Fuerza del Ebro (RFE), amb l'objectiu d'electrificar Catalunya i dominar el mercat elèctric. Aquest grup empresarial serà conegut com La Canadense, en tenir la seu a Toronto. La primera gran central hidroelèctrica que construeix a Catalunya és el salt de Seròs. Aquesta concessió partia de Lleida, on es desviava el cabal del riu Segre per un canal de 27 km fins a la central hidroelèctrica, al terme d'Aytona. Les obres de la central s'inicien el 1912, i el 1914 la central ja està a ple rendiment (VENDRELL 2007: 20-21).

La xarxa elèctrica bàsica de distribució que planteja RFE des de Seròs es dirigeix a Barcelona, a partir d'una doble línia, una per Reus i l'altra per Camarasa, on enllaça amb les centrals pirinenques. Aquesta xarxa deixa de banda Lleida tot i passar-hi molt a prop.

Per tant, inicialment la ciutat queda al marge de la central construïda al seu terme. Poc després, però, RFE preveu l'arribada a la ciutat de Lleida. Per fer-ho, RFE adquireix les xarxes de distribució, concessions, contractes, maquinària i altres béns de la Sociedad Eléctrica de Lérida el 17 d'abril de 1917,²³ però no l'empresa com a tal. La venda no incloïa la central de Torrefarre- ra ni la central de gas del carrer Acadèmia.

RFE redacta un projecte²⁴ per fer arribar la potència elèctrica a Lleida a partir d'una línia de 25.000V des de la central de Seròs, paral·lela al canal, fins a una estació transformadora a l'actual av. Tarradellas, que baixaria la tensió a 3.500V i d'allà fins a una segona subestació, a l'avinguda Blondel, on connectaria amb la xarxa existent de la SEL.

L'Eléctrica del Cinca critica obertament aquestes intencions, ja que a ells se'ls va obligar a soterrar les línies (i RFE només preveu modernitzar la xarxa aèria existent), a tenir una central tèrmica de suport i a un control exhaustiu de les instal·lacions. Critica el caràcter *avasallador* de l'«empresa estrangera», el poc compliment de la normativa, i les ofertes amb què «se quiere ahogar la concurrencia para llegar a un monopolio».²⁵

L'any 1917 finalitzaven els 25 anys del contracte públic de 1893. RFE demana que se li reconegui el traspàs dels drets de la SEL, però l'Ajuntament ho rebutja, ja que no compleix totes les condicions del contracte original, ni és continuadora de l'empresa. En ser denegat el traspàs, RFE demana tenir les mateixes condicions que EC.

²¹ AML, Fons Municipal, *Carta*, any 1912, reg. 3570.

²² AML, Fons Municipal, *Oferiment de la companyia Eléctrica del Cinca de fluid gratuït durant cinc anys*, anys 1917-1918, reg. 3571.

²³ AML, Fons Municipal, *Traspàs dels drets de la Sociedad Eléctrica de Lérida a Riegos y Fuerzas del Ebro*, any 1915, reg. 3425.

²⁴ AML, Fons Municipal, *Proyecto de transporte de energía eléctrica desde la central de Seròs (Aytona) a Lérida*, any 1915, reg. 3571.

²⁵ AML, Fons Municipal, *Oferiment de la companyia Eléctrica del Cinca de fluid gratuït durant cinc anys*, any 1917-1918, reg. 3571.

²⁶ AML, Fons Municipal, *Concurs d'enllumenat públic de Lleida*, any 1918, reg. 3425.

L'Ajuntament conclou fer un nou contracte, per resoldre les disputes amb i entre les empreses i adaptar la legislació a la situació del moment. Les desavinences principals vindran pel preu del fluid, que l'Ajuntament vol limitar, però RFE no. Ahora, consten queixes dels veïns pels preus abusius de les dues companyies, que per la seva banda demanen augmentar les tarifes.²⁶ Durant aquests anys d'*impasse* fins que no es formalitza el nou contracte, es prorroga el contracte d'enllumenat a RFE, que hi manté el subministrament.

Fig. 5. Anunci publicat en premsa per Eléctrica del Cinca i Riegos y Fuerza del Ebro sobre les noves tarifes (El País, 02.02.1919)

El 22 de març de 1918 es redacten els primers esborranys, però el concurs es declara desert. Després de diverses negociacions, el concurs definitiu es resoldrà el 5 d'agost de 1923 i es formalitzarà el 15 de febrer de 1924.²⁷ Serà atorgat a RFE, en tant que única empresa que pot garantir el subministrament, encara que EC mantindrà la seva xarxa per a particulars (en realitat, arrendada a Catalana de Gas). La posició dominant de RFE, ja heretada de la SEL, serà clara a partir d'aleshores.

CONCLUSIÓ

Què en queda de les primeres empreses elèctriques a Lleida? De les antigues possessions de la SEL, la central de Torrefarre- ra es vendrà el 1920 a Saltos de Piñana, empresa que va crear una petita xarxa de distribució a partir d'empreses locals i que abastirà fins a Albesa, Menàrguens, Tèrmens, Bell-lloc i Bellvís. L'any 1933 és absorbida per Explotaciones Hidroeléctricas, després Fuerzas Hidroeléctricas del Segre i finalment a FECSA (ALAYO 2007: 716-717). L'edifici encara es manté actualment. D'altra banda, als terrenys de l'avinguda Blondel de la SEL s'hi edificarà posteriorment la seu lleidatana de RFE, posteriorment de FECSA.²⁸

BIBLIOGRAFIA

ALAYO (2007): Joan Carles Alayo i Manubens, *L'electricitat a Catalunya, de 1875 a 1935*, Lleida, Pagès Editors.

VENDRELL (2007): Enriqueta Vendrell, *La força del canal de Seròs: El Dr. Pearson i les obres de La Canadiense*, Lleida, Ajuntament de Lleida.

²⁷ AML, Fons Municipal, *Projecte d'instal·lació de la xarxa d'enllumenat elèctric a la ciutat*, any 1924, reg. 10038.

²⁸ AML, Fons Municipal, *Plànol parcel·lari de l'expedient d'expropiació per les obres del mur de la Banqueta*, any 1914, reg. 03440, plànol 00021.